

ոչ մի ճնշումն գործ դնել համաժողովի վերայ, այլ միայն ներկայ է լինում նիստերին և պարտաւոր է հետևել, որ ժողովը օրէնքից չչեղուի:

— Տիեզերական պատրիարքութիւն. Կ. Պօլսոյ Յունաց պատրիարքը արտօրել է տուել Ուսկիւրի մետրոպոլիտի նախկին փոխանորդ Նիկիֆոր եպիսկոպոսին, որ ազգով Սերբ է, Պատմոս կղզին, Սերբիացիք շատ դժգոհ են մնացել ս. Պատրիարքի այս վարմունքից. պարզ է, որ Կ. Պօլսոյ Յունաց պատրիարքարանը ամենեւին մտադրութիւն չունի բաւականութիւն տալ սերբիացւոց պահանջներին, եթէ թոյլ է տալիս այդպէս վարուել մի եպիսկոպոսի հետ, որին ամբողջ սերբիական ազգաբնակչութիւնը իւր մեծարանքը ցոյց տալու համար անցեալները ընտրել էր ամբողջ թեմի մետրոպոլիտ, Յունաց պատրիարքարանը չբաւականացաւ թոյլ չտալով այդ ազգասէր եկեղեցականին իւր հօտի ընտրութեամբ նորա հոգեւոր առաջնորդութիւնը ստանձնելու, այլ և հարկ համարեց արտօրելու նորան, որպէս զի կառող լինի, Սերբերի արդար պահանջները անտես առնելով, Յունաց շահերը առաջ տանել:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

« Բրիտանեական Արեւելք » (der Christliche Orient) ամսագրի և նորա խմբագիր Յովհաննէս Լէպսիուսի մասին Արարատի անցեալ համարում արդէն բաւական տեղեկութիւն տուինք: Այժմ պէտք է յաւելացնենք, որ այդ ամսագիրը երբեմն և պատկերներ է տպում այսպէս օրինակ փետրուարի համարում կար Ազգիս Աւհամարու Հայրապետի յաջող կենդանագիրը, իսկ մեր ստացած մայիս—յունիսի համարում մի լուսանկար «Հայ որբերը Սալմաստում» և «Ամերիկացւոց միսիոնի տունը Ուրֆայում», ուր ցարդ որբեր էին ընդունուում:—

ԲԱԺԻՆ ՀԵԹԱՆՈՍԱՅ.

Прав. Вѣст.-ից տեղեկանում ենք, որ Բարձրագոյն հրամանով Չինաստան գնացած Ռուսաց արտակարգ դեսպանութիւնը իշխան Ուստոմսկու առաջնորդութեամբ մեծ պատուով է ընդունուել Բողդիխանից, իշխանին յանձնարարուած էր թանկագին ընծաներ տանել Բողդիխանին Թագաւոր—Վայսեր կողմից և մի նամակ Մայր Թագուհուց առ Չինաց Մայր Թագուհին Ս. Եկատերինէի շքանշանի հետ ի միասին, Հանդիսաւոր ընդունելութեանը բացի արտակարգ դեսպանութեան անդամներից ներկայ են եղել նաև Ռուսաց դեսպանը Չինաստանում իւր բոլոր գործակիցներով, Էնքը Բողդիխանը արեւելեան մեծ պետութեան ինքնակալին վայել փառահեղութեամբ շրջապատուած շատ սիրալիր պատասխան է տուել իշխան Ուստոմսկու ողջոյնի խօսքերին, յետոյ իւր առանձին ուղարկութիւնը առ Թագաւոր

Վայսը ցոյց տալու համար հրամայել է իշխան Գունուին առնել դահի մօտ դրած սեղանի վերայից Ս. Նախակոչ Անդրէի շքանշանը և մօտենալով իշխան Ուստոմսկուն արտայայտել իւր կողմից այն խորին երախտագիտական զգացմունքները, որ նա տածում է առ Նորին Մեծութիւնը այն բարեհաճութեան համար, որով իւրեան անցեալ տարի շնորհուել է այս ամենաթանկագին պարգևը, որ նա շատ բարձր է գնահատում: Երկրորդ ունկնդրութեանը իշխան Ուստոմսկին ներկայացրել է Մայր Թագուհու նամակը և շքանշանը, որ Բողդիխանը ընդունել է իշխան Գունուի ձեռքից, Ունկնդրութեան ժամանակ Բողդիխանը կանգնած էր ի նշան առանձին յարգանաց առ Թագաւոր Վայսը և Մայր Թագուհին: Այս տեսակ պատուի գեռ չէր արժանացել ոչ մի օտար պետութեան դեսպանութիւն: Առհասարակ թէ Բողդիխանի կրկնակի ընդունելութիւնը և թէ յիշեալ արտակարգ դեսպանութեանը ամեն կողմից ցոյց տուած սիրալիր յարգանքները ապացոյց էին, որ Չինաց կառավարութիւնը ցանկանում էր ըստ արժանւոյն պատուել Թագաւոր Վայսեր դեսպանին, որ այցելել էր իւր երկիրը արտակարգ յանձնարարութեամբ, Պաշտօնական թերթը՝ հաղորդելով այս մասին, աւելացնում է, որ այդ ամենը աւելի սերտ և մտերիմ յարաբերութեանց հաստատուելուն նըպաստաւոր կըլինի ապագայում այդ երկու պետութեանց մէջ:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԵՏՄԵԿԱՆ.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԻՒԲԹԱՆԻ.*

«Այն բաղմամբ ազգերից, որոնք հնումն Առաջաւոր Ասիոյ հիւսիսային արեւմտեան մասումն էին բնակուում, համարեա միայն հայերն են, որոնք իրենց ազգութիւնը և իրենց լեզուն մինչև այսօրուան օրս պահպանել են, ոչ զիրութեամբ և անհոգ խաղաղ ապրելով, այլ յարատեւ ներքին և արտաքին կռիւներ մղելով և չնայելով՝ այն բաղմամբ հալածանքներին, որոնք յաճախ աւելի արեւմտեան և սոսկալի էին, քան այն հալածանքները, որոնց

* Armenische grammatik von H. Hübschmann. Leipzig 1897.

հանդիսատես և եղել Ներսիսյան վերջին տարիներում Առաքել թող տեղական յատկությունացի վերագրեն՝ կուզեն աշխարհագրական, պատմական և կրօնական հանդամանքներին՝ որ հայերը չնայելով ճակատագրի դառն հարուածներին իրենց պահել են հաւատի է, որ մի այսպիսի հին աննկուն ազգային հպարտութիւն և կրօնական հաւատարմութիւն ունեցող քաղաքակիրթ ժողովուրդ իրաւունք ունի գիտութեան և կրթեալ աշխարհի ուշքն իւր վերայ գրաւելու մանաւանդ որ այդ ազգն իրեւ մի ոստ հնգկագերմանական բունի իւր ծագմամբ և իրեւ քրիստոնեայ հաւատով մեզ մօտ է» (Յառաջարան էջ V. Բ. մասին)։

Քաղցր է յուսահատ հային համակրութեան և ճշմարտութեան այս խօսքը լսել գերմանացի և առաջին հայադէտի հոգակ վայելող գրքիս հեղինակի բերանից։ Սակայն այստեղ ինչպէս Հիւրըշմանն ասում է, հայ ժողովրդի լեզուն է, որ մեզ շահագրգռում է։ Հայոց լեզուն այնչափ հին է, որչափ ինքը ազգը։ Դարերի ընթացքում նա շփուել է, ընդհարուել է, ուրիշ ազգերի հետ պարտել և պարտուել է գրացիներից և երկար ժամանակ հաղորդակցութիւն է ունեցել խառն բնակել է անթիւ և անհամար բարբարոս և քաղաքակիրթ ազգերի հետ։ Եւ ինչպէս այսօր մեր աշխարհիկ գրականութիւնը, մանաւանդ խօսակցական լեզուն, լի է օտար բառերով, այնպէս էլ հնումն է եղել, ժամանակ անցնելուց յետոյ այն ազգերից շատերը չքացել և անյայտացել են և կամ այսօր արդէն մեզանից շատ հեռու են ապրում, բայց թողել են իրենց հետքերը աշխարհագրական, պատմական յատուկ անուանց և լեզուի մէջ։ Այնպէս որ եթէ այսօր մենք պատմութիւն էլ չունենայինք, լեզուի և անուանց շնորհիւ գիտութիւնը կարող էր որոշել թէ հայերս ինչ ազգերի հետ յարաբերութիւն ենք ունեցել և ջոկելով զոնցով բուն հայկականը կարող է որոշել հայի քաղաքակրթութեան աստիճանը, Յայտնի է, որ մի ազգի պատմութիւնը, մանաւանդ լեզուի և քաղաքակրթութեանը կարելի է նոյն լեզուի բառերից և անուններից գրել։

Ա. Հիւրըշմանը իւր «Հայոց քերականութեան» Բ. մասի յառաջարանում համառօտ ակնարկ է ձեռնարկում հայոց ծագման գրականութեան վերայ մինչև մեր ժամանակները, բայց իւր նիւթը մարդկանց այն յատուկ անունները և լեզուի այն բառերը, որոնք գտնուում են մեր գրականութեան մէջ։ Իւր քերականութիւնը բաժանել է երկու մասի։ Առաջին մասում, որ մեր ձեռքը չէ հասել, բայց ինչպէս Բ. մասի բովանդակութեան ցանկից երևում է, նա խօսել է (էջ 9—280) պարսկական անունների և հին պարսկերէն բառերի, այլ և նոր—պարսկերէն և արաբերէն այն բառերի մասին, որոնք հայերը փոխ են առել այդ ազգերից, Պարսկերէնը հին ժամանակից

նակից այնչափ տարածուած էր հայոց մէջ, որ Քսենոֆոնը Սինաքսայի ճակատամարտից յետոյ 401-ին Ն. Բ. աշնանը արեւմտեան Հայաստանով անցնելիս նկատում է, որ հայ զինուորի պարսկական տարազ ունէին, և յոյների հետ պարսկերէն էին խօսում թարգմանի միջոցով։ Այդչափ հին է ուրեմն պարսկական ազգեցութիւնը, բայց աւելի եթէ ինկատի չառնենք Նորուանդ Սակաւակեացի և իւր որդի Տիգրան Հայկազունու յարաբերութիւնը պարսից հետ Աքեմենեան հարստութեան հիմնադիր Պարսի ժամանակ, Արարական ազգեցութիւնն աւելի նորագոյն ժամանակի է, սկսում է Է. դարից։

Քերականութեան Բ. գիրքը բովանդակում է Ասորական անուններ և ասորերէն բառեր, յունական անուններ և յունարէն բառեր, Փրանսերէն բառեր, որոնք գտնուում են հայոց գրականութեան մէջ, ապա հայերէն փոխառեալ բառեր, որոնց ծագումն անհաւաստի է և վերջապէս իսկական հայերէն բառեր։

Ասորական ազգեցութիւնը, նորանից փոխառեալ անուններն ու բառերը քրիստոնէութեան ժամանակին են վերաբերում, ինչպէս որ այսօր էլ հայերը, ասում է Հիւրըշմանը, քրիստոնէութեան ամենահաւատարիմ հետեւողների շարքում կարող են հաշուել, այնպէս էլ կարող են պարծնել, որ առաջին ազգն են, որ քրիստոնէութիւնն իրեւ պետական կրօն ընդունեցին։ Այսպիսով սակայն շուտով կապուեցան յոյների հետ, բայց շուտով Պապ թագաւորի (367—374) ժամանակ իրենց անկախ հրատարակեցին, իսկ երբ 387-ին Հայաստանը բաժանուեցաւ Յոյների և Պարսիկների մէջ, յունարէնը միայն Յունաց Հայաստանում մնաց, այն ինչ Հայաստանի համարեա $\frac{1}{3}$ մասում, որ պարսիկներին մնաց, ասորերէնը տարածուեցաւ։ Դեռ Լուսաւորչի ժամանակից էլ ասորի քարոզիչներ անպակաս էին մանաւանդ հարաւային Հայաստանում, բայց այս ազգեցութիւնն աւելացաւ Հայաստանի բաժանմունքից յետոյ, և Սասանեանները Հայերին յոյներից բոլորովին կտրելու համար՝ ամեն կերպ աշխատում էին ասորաց ազգեցութիւնը զօրացնել Հայոց վերայ։ Յայտնի է, որ Վահագնաւոր Դ. դարում Պարսկահայաստանում այրել տուեց յունարէն գրքերը, պարսիկ կառավարիչները ոչ ոքի չէին թողնում յունարէն ուսանել, այլ ասորերէն, իսկ Ե. դարում արքայից արքան մինչև իսկ ասորի կաթողիկոսներ բարձրացուց հայոց հայրապետական դահլը, Պարսից այս ձգտման գէտ էր, որ զինուեցան Հայոց հանձարները և Սահակ Մեծարովը և սեփական այրուրեն և նոր գրականութիւն ստեղծելով իրենց ազգն ազատեցին ասորական ազգեցութիւնից (Փարսկիցի), Յովհաննէս Մամիկոնեանը իւր ծարօնոյ պատմութեան մէջ գրում է, որ Հայոց քր-

րիստոնէական (ինչպէս և հեթանոսական) մեծ սըր-
բալայրը՝ ս. Վարապետի վանքը մինչև է. դարը
դեռ ասորիների ձեռքն էր:

Յոյների ազդեցութիւնը թէպէտև Տիգրան Մեծ
Արշակունու ժամանակից է սկսում: Բայց Տիգրանի
ժամանակուայ այնչափ խնամուած հելլենականու-
թիւնը լեզուի վերայ ազդեցութիւն չէ թողել: Այս-
տեղ էլ սկսուում է քրիստոնէութիւնից և ամեն
մի փոքր ի շատէ ազգային պատմութեան տեղեակ
Հայի յայտնի է Հայոց յոյների հետ ունեցած
յարաբերութիւնը և առաջինների ազդեցութիւնը
Հայոց վերայ: Մեր դասական գրականութեան
թարգմանութեանց համարեա բոլորը յունարէնից
է և մեր դասական հեղինակները յոյն կրթութիւն
են ստացել: Կարելի է ասել, որ մեր քերականու-
թիւնը, մանաւանդ համաձայնութիւնը, յունարէնի
վերայ է ձևուած: Չնայելով այդ հանգամանքին՝
մեր գրականութիւնը հաւատի հետ ի միասին մի
կողմից կապել է մեզ յոյների հետ, բայց միւս
կողմից պատուար է եղել Հայաստանի և Բիւզան-
դիոնի ինչպէս Հայաստանի ու Պարսկաստանի
միջև և Ա. ինքնուրոյն և ազգային ոգի ու
հայրենասիրութիւն ներշնչող գրուածքներով չէ
թողել որ ժողովուրդն ու լեզուն հելլենա-
նան, այլ ընդհակառակը մեծաւ մասամբ նպաստել
է այս ազգի յատկութիւնները պաշտպանելու և
պահպանելու (էջ 323): Ուստի ու շնայելով, որ
Հիւրշմանն մօտ 500 յունարէն բառ է մեր գրա-
կանութիւնից յառաջ բերում: Բայց ասում է, որ
դոցանից հազիւ 50 քաղաքացութեան իրաւունք
ստացած լինին: Նշելէն որ յունասէր է և պարս-
կատեաց հոգևորական, այնու ամենայնիւ իւր
Վարդանանց բովանդակ պատմութեան մէջ միայն
մօտ 20 յունարէն փոփառեալ բառեր (չհաշուե-
լով ածանցները) է գործածում: Այն ինչ պարսկերէն
փոխառեալ բառեր, որոնք վաղուց հայացել են,
վիտում են նոյն գրուածքում: Լատիներէն բա-
ռեր, ինչպէս և երբայեցերէնը, Հայերը փոխ են ա-
ռել յունարէնի միջնորդութեամբ: Թէպէտև կան
սակաւ լատիներէն բառեր էլ, որոնք Հայերը Ունի-
թոնների ժամանակ (Թ.Մ.—Թ.Ն. դար) ուղղակի
լատիներէնից են փոխ առել: ինչպէս և մի քանի
բառեր էլ Ֆրանսերէնից Վիլիկեցւոց ժամանակ
(1198—1375):

Մի տասնի չափ բառեր կան, որոնց ծագումը
թէ Հայերն որ ազգերից են փոխ առել, անհաւաս-
տի է: ինչպէս և այն 30-ի չափ բառերը, որոնք Տօ-
մաշէկն ու Բուզգէկն կովկասեան ազգերից փոխ ա-
ռած են համարում: Հիւրշմանը չէ ընդունում և
նոյն իսկ իւր յիշածներից ոմանք ասում է կա-
րող են իսկական հայերէն լինել: Շօշափելով կով-
կասեան ազգերից փոխ առնուած բառերի խնդիրը,
Հիւրշմանն ասում է թէ թէպէտև հայերէնն կով-

կասեան ազգեցութեան աչքի ընկնող հետքեր ու-
նի կարծես մանաւանդ իւր հնչական օրէնքներում:
որ համարեա թէ նոյն է վրացերէնի հետ, սակայն
ասում է, ցարդ եղած ջանքերը հայերէնում կով-
կասեան փոխառեալ բառեր որոնելու անյաջող են
անցել և աւելի հաւաստում են այն կարծիքը,
որ եթէ հայերէնում կովկասեան բառեր կան շատ
քիչ են, և որ առհասարակ աւելի ընդունակ և
քաղաքակիրթ Հայերը, Վրաց, Աղուանքների և
այլոց վերաբերութեամբ առաւել տուող են եղել
քան առնող: ինչպէս որ, առհասարակ վրացերէնը
բազմաթիւ հայերէն փոխառեալ բառեր ունի և
վերջացնում է այդ մասին իւր խօսքը կնքելով
«Այսպէս ուրեմն ինձ թուում է, թէ այն ենթա-
դրութիւնը, որ հայերէնը կովկասեան լեզուներից
բաւականաչափ բառեր է փոխ առել, ցարդ գոհա-
ցուցիչ կերպով չէ ապացուցուած թէ հիմնաւոր
է» (էջ 398)

Պայով վերջին լիակական հայերէն բառերին,
մենք յառաջ ենք բերում այդ մասին նուիրուած
յառաջաբանը ամբողջովին, որ միևնոյն ժամանակ
թէ հայերէնի անցեալ պատմութիւնն է և թէ մեր
ազգային նախնական ժամանակի պատմութեան հա-
մառուութիւնն է:

«Հայոց լեզուն հնդկագերմանական լեզուի
բունի մի անկախ ծիւղն է, ձայնականութեան հա-
մաձայն է Եւրոպական լեզուներին, կոկորդային
(guttural) շարքի զարգացմամբ հնդկա—երանակա-
նին, սլաւո—լեատերէնի և ալբանականի, բայց
մի կողմից բոլորովին ազատ է հնդկագերմանական
լեզուների ընդող յատկութիւններից, Այս լե-
զուն խօսողները ըստ այսմ պէտք է համա-
րուին իրնէ հնդկագերմանների, միևնոյն է թէ նո-
քա հնդկագերմանների հետ ապրիւոց յետոյ և
պատմութեան ասպարէզ մտնելուց առաջ, ինչպէս
կարծելու է, առաւել կամ նուազ խառնուել են
ուրիշ նոյն կամ տարբեր ծագումն ունեցող ցեղերի
հետ: Բայց թէ արդեօք որ տեղ են նոքա հաղա-
բաւոր տարիներ առաջ բնակուել, որ ճանապարհ-
ներով այդ տեղերից Հայաստան եկել և որ ժողո-
վուրդների հետ այդ ժամանակ սերտ յարաբերու-
թիւններ ունեցել, յարաբերութիւններ, որոնցով
նոցա ցեղը կամ լեզուն կարող էր ազդեցութիւն
կրել, դժուար թէ երբէք հաւաստի կերպով պնդել
կարելի է: Ըստ Վրէտշմէրի Հայերը, երբեմն մի
ճիւղ Փոխւագացւոց, որ փոխգերէնի աղագից լե-
լուով էին խօսում, դարեր առաջ նստած էին Թե-
սալիոյ հիւսիսում և, երբ երրորդ հազարամեակին
Թրակո—Փոխգերէն ցեղերն շարժուեցան, սոցա
հետ գաղթեցին Փոքր Ասիա, Բիւթանիայով և հիւ-
սիսային երկրներով չուեցին դէպի Փոքր Հայք,
որպէս զի յետոյ այնտեղից բուն Հայաստան յա-
ռաջանան: Այստեղ ըստ է. Մայէրի Վանայ ծովի

և Արաքսի միջև ինչպէս և Արաքսի հովտում մի ժողովուրդ էր բնակուում որին ասորեստանցիք Ուրարտու, Հերոդոտը Ալարոքի է անուանում որի անունով երկիրը Երրայեցիք կոչում են Արարատ, Հայերը Այրարատ (Սասանեանց ժամանակ Հայաստանի կենդրոնական նահանգ)։ Այս Ալարոքացւոց մի ցեղը որին Բէլին ու Լէհմանը խաղը են անուանում մի պետութիւն էր հիմնել Տոսպ (այսօրուայ Աանը) մայրաքաղաքով, որ Թ. դարում մեծ զօրութիւն և նշանակութիւն էր ձեռք բերել, Ի զուր Ը. դարում Ասորեստանի Սաղմանասար III (782—772) ուժ անգամ արշաւեց այս պետութեան դէմ, որ այն բովանդակ հայկական բարձրաւանդակ Եփրատի և Արաքսի ափունքից մինչև Ուրմիոյ լճի միւս կողմն էր բռնում, միայն հօր Տգղաթ Պալապար II. յաջողեցաւ 743-ին Ուրարտուի Սարգուրի II թագաւորի և նորա աւատական (Մելիդէնի, Կումմուխի, Գանդուխի և լն) իշխանների վերայ յաղթանակ տանել և պետութիւնն իւր հին սահմանների մէջ սխմել, ուր դեռ հարիւր տարուց աւելի մնաց, մինչև որ Հերոդոտի յիշատակած Կեմմերացւոց և Սկիւթացւոց (Շակ) յարձակումները տեղի ունեցան, որով ոչ միայն Ասորեստանի զօրութիւնը յօգուտ Մարաց (Մեդացւոց) թուլացաւ, այլ և առհասարակ Առաջաւոր Ասիոյ ժողովուրդների յարաբերութիւնները հիմնովին փոխուեցան, Հենց որ նորից մի ակնարկ ձգենք այս երկրների հանգամանքների վերայ, կը տեսնենք որ հօր Ուրարտու պետութիւնը չքացել է, Մասկերն ու Տիգրացիք յետ են մղուել մինչև Պոնտոսի ափերը, Նոցա տեղ մեզ ամենից առաջ հանդիպում է Կապպադովկացւոց անունը, Ալարոքները թէև բոլորովին չեն անյայտացել, բայց Նոցա քովէ քով հանդիպում ենք Հայերին Աերին Եփրատից մինչև Տիգրիսի ափունքը, Սոքա հնդկագերմանական Հայերն են, որոնց Ե. դարում Հերոդոտն armenioi, Զ. դարու վերջը Աքամենեան Դարեհի (821—485) արձանագրութեանց մէջ arminiya են կոչում, որոնք երկիրը (armenia, հին պարսկերէն Armina և Armaniya) ըստ Հերոդոտի ակնարկների Հալիւսի ափունքներից և Կիլիկիոյ ու Հայաստանի միջև սահմանները կազմող Եփրատի ու Տիգրիսի ափանց կողմերն էր տարածուում, Արդեօք Սկիւթացւոց արշաւանքը, որ Ուրարտուի պետութեանըն այնպէս արագ կործանումն պատրաստեց և այնպիսի մեծ իրարանցման պատճառ դարձաւ, չպէտք է կապ ունենայ Զ. դարուց առաջ չիշատակուած Հայոց երեան գալու հետ, Յիրաւի նօրերս Է. Մայրը իւր հին պատմութեան մէջ կարծիք է յայտնում, որ հայտնօրին Կապպադովկացիք և հայերը իրենց պատմական բնակավայրերը հասել են միայն յետոյ, Է. դարում, գուցէ Կեմմերացւոց արշաւանքի հետ կամ գոնեա այդ ժամանակ աւելի ևս տարածուել են. և այս կարծիքը պէտք է որ զգուշաբար

կերպով ըմբռնելը ընդունելի երևայ, Այս ընդունում են Բէլին ու Լէհմանը իւրեանց խաղիական հետազօտութեանց մէջ, բայց առաւել յառաջ են գնում և պնդում են, որ եկուոր Հայերին ենթարկուած և նորանից յետ մղուած հին ժողովրդի մի մնացորդը կազմում են յետոյ Փոքր Հայքի հիւսիսային կողմն կեցող խաղերը (հայերէն խաղտիք, խաղդեաց աշխարհ, յունարէն խաղի, Բսենոֆոնը խաղէի), որոնք իսկզբանէ Աանայ ծովից հարաւ էին կենում և ծովի շրջագատ երկրներում առ նուազն մինչև Ե. դարի վերջը Ն. Բ. մնացել էին, Ար Խաղերը յիրաւի Ալարոքների (կամ Ուրարտացւոց) գլխաւոր ցեղն էին, կամ Խաղք անունը հէնց այս Ալարոքների իրենց տուած անունը պէտք է համարել, հետևեցնում են այն հանգամանքից, որ Աանայ թագաւորների արձանագրութեանց մէջ Նոցա գլխաւոր աստուածութիւնը կոչուում է Խաղի, որ Խաղի կոչուում է արձանագրութեանց մէջ և ժողովուրդը, և որ Խաղերի երկիրը երբեմն տարածուած պէտք է լինի մինչև Աանայ ծովից հարաւ։

Հայերը շուտով արեւմտեան Հայաստան մտնելուց յետոյ ընկան Մարաց, ապա Պարսից իշխանութեան ներքոյ, որոնց իշխանութեան տակ Նոքա իրենց ազգութիւնը տարածեցին դէպի հիւսիս, արեւելք, Աերին և Միջին Արաքսի ընթացքի երկրներում, Նոցա անունն այնուհետեւ անցաւ Ուրարտու երկրին, Այն սատրապութիւնը, ուր ըստ Հերոդոտի Ալարոքներն էին բնակուում, Բսենոֆոնը կոչում է արեւելեան Հայաստան, Այսպէս էլ Աքեմենեան արձանագրութեանց մէջ այն երկիրը, որ պարսկերէն Armina (չօչերէն Harminiap) է կոչուում, բարիւշնեւէն Ուրաշդու (Ուրարտուի մի երկրորդական ձևը) է յորջորջուում, Սակայն Ալարոքների երկիրը քաղաքականապէս միայն հելլենականութեան ժամանակ 189-ի Ն. Բ. Հայոց Արտաշիս թագաւորի (կուսակալ) ձեռքով միացաւ արեւմտեան երկրների հետ և դարձաւ Հայոց մի մեծ պետութիւն, և այնուհետեւ Ալարոքների ազգայնութիւնը բոլորովին անյայտանում է, Այս Արտաշիսի յաջորդներից մինը Տիգրան (Արշակունի) զահից զրկեց Ծովքի Զարեհ (Զարիադրէս) թագաւորի վերջին յաջորդին և այս երկիրը իւր պետութեան հետ միացնելով՝ երկար ժամանակով վերահաստատեց Հայոց պետութեան միութիւնը, որ տակաւին Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութեամբ 15 նահանգի է բաժանուում։

Այնուհետեւ յարգելի գիտնականը յառաջ է բերում այդ նահանգների և Նոցա այն դաւառների անունները, որոնք յիշում են յոյն հռոմէայեցի հեղինակները, անուններ, որոնք համարեա բոլորն մի մի ժողովուրդի ազգի կամ ցեղի անուններ են։

Բայց թէ որչափ Հայերը յաջողեցան Պար-

Թեև և Սասանեանց իշխանութեանց ժամանակի ընթացքում այս Մեծ Հայաստան կոչուած բովանդակ պետութեան մէջ ապրող ժողովուրդներին հայացնել, դեռ բաւականաչափ չէ հետախուզուած: Սակայն Կիպրոսը իւր աշխարհագրութեան (էջ 79—83) մէջ դիտուած է, որ Տիգրիսի արեւմտեան տափաստանում և Եփրատի հովտում հնումն և դեռ միջին դարում—ըստ Հայոց և Ասորեաց հեղինակների պարզ վկայութեանց և վայրերի անունների լեզուին նայելով, արամեական (ասորական) բնակչութիւնը, արեւելեանը բարձրաւանդակների վերայ (Կորդուայց և Մոկայց աշխարհները) քրդականը տիրող տարրն է, և որ հիւսիսային գաւառներում, մինչ Փասեան գաւառը իշխող Հայ ժողովուրդը փոքրամասնութիւն է կազմում, ընդ օտար ցեղերի հետ համեմատած, և մեծ մասը Ալիք են (Վրացիք) այսօր ինչպէս և հնում, եւ էլ, շարունակում է Հ. ւ. Ինճիճեանի հաւաքած վայրերի անունաց հիմամբ կարծել եմ, որ Հայերը մի ստուար բազմութիւն կազմում են միայն Բարձր Հայքում, Այրարատում, Տուրուբերանում և Վասպուրականում: Նորերս Տոմաշէկը համոզեցուցիւ փաստերով ապացուցեց, որ Սասունում (Աղձնիքում) և Խոյթում (Տուրուբերանում) դեռ Ժ. դարում կար մի ոչ—Հայ ժողովուրդ, որ խօսում էր ոչ—հայերէն լեզուով, Սակայն Հայոց ազգագրութեան պարագաները տակաւին սպասում են ապագայ քննութեանց, ինչպէս այս մասին ճշգիւ նկատում է ինքը Հիւրչմանը:

«Ընդունելով, որ այստեղ Հայոց թափառման մասին արտայայտուած վարկածները ըստ էականին ճիշդ են, այն ժամանակ կը հետեւէր, որ հայերէնը Թրակեան Փոիւզիան լեզուներին, բայց մանաւանդ Փոիւզերէնին մօտ է, և որ աննախնական ժամանակներում կարելի է որ փոքրասիական լեզուներից, բայց նա մանաւանդ խաղերէնից (աշարուերէնից) լեզուի վերաբերեալ շատ բան ընդունել է: Բայց որովհետեւ վերոյիշեալ լեզուները մասամբ բոլորովին անձանթ են, մասամբ միայն մեզ յայտնի են հազուադիւրս բառերով, անուններով կամ այնպիսի արձանագրութիւններով, որոնք գոհացուցիչ կերպով պարզաբանուած չեն, ուստի այս հետեւանքից հայերէնը բացատրելու համար, այժմ ոչինչ չենք շահում: Ոչ Հայի բառաղնուութիւնն է լուսաբանուում փոխգրեթէով, ոչ էլ կարելի է հին փոխառեալ բառերը այսպիսով ծանաչել և որոշել և ոչ իսկ սորանով բացատրուում է այն իրողութիւնը, որ հայերէնի հնչական սիստեմը կովկասեանի բնորոշ կողմերն ունի: Ուստի մենք պէտք է առայժմ գոհանանք Հայոց լեզուն մեզ հասած հնդկագերմանական լեզուների հետ համեմատելով բառաղնուորէն պարզել և քերականորէն բացատրել, որ ժամանակ լեզուի բոլոր նիւթը, որ մենք չենք

ցոյց տուել իրրեւ փոխառեալ կամ օրինաւոր հիմունքներով կարող ենք կասկածելի կացուցանել Թե փոխառեալ չէ, իրրեւ իսկական հնդկագերմանական նկատել կարող ենք, ամենին հոգս չունենալով Թե ապագայ հետազննութիւններից կարող է երեւալ որ մենք սխալուած ենք եղել և մի խաղերէն կամ մի այլ փոխառեալ բառ հնդկագերմանական ենք համարել»:

«Եւ նշանակում եմ ուրեմն (այս մասում) Հայոց թափառման ցարդ կղած արգասիքը, ցարդ մեծ թերած հայրենի—հնդկագերմանեան համալսարանները, թացի նորակից, որոնք եւ սխալ եմ համարում և որոնց մասին կարծում եմ որ կարող եմ ընդունել որ այդպիսիները դիրքորոշելի հիմունքներով ուրիշների կողմից էլ սխալ կը համարուեն: Տարակուսական դիպքերում թափառման քանակ նեղ ի միասին եւ ցոյց եմ տուել այն հիմունքները, թէ ինչու եւ լին ընդունում եւ կամ տարակուսում եմ»:

Հիւրչմանի վերջին խօսքը, որ վերաբերում է բուն հայերէն բառերին բնորոշ է նորա ամբողջ գործի համար էլ:

Այսօր Հ. լոյս աշխարհ է հանում Թե իւր Հայոց լեզուի մասին ցարդ գրածները և Թե հայերէնի մասին սկզբից, այսինքն անցեալ դարից սկսած մինչև մեր օրերն, եղած բոլոր հետախուզութիւնները, քննութիւնները ուսումնասիրելով, որոնցից զտել է և ընտրել պէտքականները, հաւաստին, որչափ այսօր լեզուագիտութիւնը ցոյց տալ կարող է:

Հիւրչմանից առաջ Պաւուլ դը Վապարդն արել է մի այդպիսի փորձ, ժողովելով Հայոց լեզուի քննուած բառերը և այրուրենական կարգով դասաւորելով. բայց Հ. այդպէս չէ արել, նա բաժանել է բառերի ծագման նայելով, այսինքն Թե որ ազգից Հայն ինչ անուն կամ բառ է փոխ առել, և միայն այդտեղ զիւրութեան համար պահպանել է այրուրենական կարգը: Առ հասարակ ուսուցչապետ Հիւրչմանն ընդունակ է և գիտէ անմշակ և խառն լեզուական նիւթերի մէջ կարգ որոնել, գտնել և ինչպէս ասում են պիսկի վերածել, Կարելի է որ յարգելի գիտնականի այս կամ այն բառաղնութիւնը ժամանակին, նոյն իսկ այսօր էլ, ճիշդ չհամարուին և գուցէ մասամբ իսկ տակաւին պակասաւոր է, լիակատար չէ գործը, բայց անուրանալի է, որ մեծ է այն ծառայութիւնը, որ յարգելի ուսուցչապետը մատուցել է հայերէնին և նորա գիտական մշակման: Եւ Թեպէտ նա համեստութեամբ իւր հայագիտութիւնը liebhabeirei է անուանում, մենք կարող ենք ցանկանալ միայն որ այդ liebhabeirei-ի պտուղներն աւելի շուտ շուտ և շատ տեսները Այս յուսով կընում ենք մեր խօսքը, սպասելով որ շուտով բախտ կունենանք և իսկական քերականութիւնը տեսնել, որին ինչպէս և այս գրքին, վաղուց ի վեր սրտատրով սպասում

է գիտական աշխարհը: Աւելորդ է ասել որ այս գիրքն ամեն մի փոքր ի շատէ հայերէնով զբաղուողի անհրաժեշտ է ունենալ և միանգամ ընդ միշտ ազատուել շամշեան և Մսերեան շրջանների լեզուաբանական ծակ բացատրութիւններից:

Ս. Կ.

ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹԻՒՆ

ԲԻԻԶԱՆԳԱԿԱՆ ԿԱՅՄԱՐՆԵՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ:

ԱՅԽԱՏՈՒԹԻՒՆ Հ. ԳԵԼՏԵՐԻ.

(Շ ա ռ ի ճ ա կ ո յ ի ն) *

Հիմնական փոփոխութիւն առաջ բերեց Հին Հռովմի նոր պապը, Լեոն Մեծը (442—454)․ սա էլ իրրեւ աստուածարան մեծ չէր, բայց առաջնակարգ եկեղեցական քաղաքագէտ էր: Նա հասկացաւ նորից ուղղել իւր նախորդի անըմբռնելի սխալը: Աղէքսանդրիան աստուածարանութեան հեռեկոյններից մէկը, Կոստանդնուպոլսի Նւաթիքէս վարդապետը, իւր վարդապետական խցի մէջ նուիրուած լինելով բնազանցական մտածողութեան, ընկել էր կատարեալ հերձուածի մէջ․ այդ բանը մայրաքաղաքի Փլարիան պատրիարքին, որը արգէն զգուել էր Աղէքսանդրիան լուծից, ամենացանկալի առիթ տուաւ նրան եկեղեցական պատժի ենթարկելու: Լեոն պապը մի դաւանութեան թուղթ—epistola dogmatica—ուղարկեց Փլարիանին և հաւանութիւն ցոյց տուեց Սոր Հռովմի իւր պաշտօնակցի արածներին: Սիւրբղի յաջորդ Դիոսկորոսը հեշտութեամբ չտարաւ այդ հարուածը, կայսեր ամենակարող Բալիստափիոս մինիստրը նրա գործիքն էր: Նփեստոսում՝ եգիպտական յաղթանակի տեղում, տիեզերական նոր ժողով գումարեցին (449 թ. աւաղակային ժողով կոչուած)․ այդ սուրբ համարուած ժողովում իշխում էր բռնի ոյժը, բայց իսկապէս ասած՝ ոչ աւելի քան այն ժողովներում, որ ընդունում

է եկեղեցին: Չնայած Հռովմի բողոքին, Նփեստոսը միանգամ էլ ամեն կերպ յաղթող զուրս եկաւ, և այն ուսմունքը, որ յետոյ—Monophysitismus—մի ընութեան դաւանութիւն էր կոչուում, կարծես թէ բոլոր արեւելցիների ընդունած հաւատն էր դարձել, երբ յանկարծ մեռաւ Թէոդոսը 450 թ. յուլիսի 20-ին: Քաղաքագէտ Պուլքերիա կոյսը իւր ձեռքը առաջարկեց ծեր սենատոր Մարկիանոսին և բարձրացրեց նրան կայսերական դահ: Սա առաջին կայսրն էր, որ օժուեց մայրաքաղաքի պատրիարքի ձեռքով: Իշխանութեան փոփոխութիւնով նշան տրուեց կառավարչական հիմնական նոր ուղղութեան: Աղէքսանդրիայի պատրիարքը Նփեստոսի երկու յաղթութիւնով կանգնած էր ամենալաւ ճանապարհի վերայ, թէ տէրութեան մէջ առաջին ոյժը լինելու և թէ Արեւելահռովմը դարձնելու մի եկեղեցական պետութիւն: Ահա այդ պատճառաւ կեանքի և մահու հարց էր բիւզանդական կառավարութեան համար եգիպտական պատրիարքի անկումը: Բիւզանդիոնը խեղացի կերպով հասկացաւ զրաւել և լաւ դաշնակիցներ դարձնել արեւմտահռովմէական կառավարութիւնը և Հին Հռովմի պատրիարքին: Քաղկեդոնում 451 թ. ժողով գումարուեց, որտեղ ստիպեցին արեւելքի չափազանց ինքնակամ պատրիարքներին ընդունել հաւատոյ այն դաւանութիւնը, որ նախապէս կազմուած էր Հռովմի գիտութեամբ, դիմելով նոյն իսկ սարսափ աղոթող միջոցների. կայսերական զինուոր ներկայացուցիչները գործում էին միանգամայն պապի դեսպանի համաձայնութեամբ: Դիոսկորոսին պաշտօնից զրկեցին և աքսորեցին, ինչպէս երբեմն Նեստորին: Վերջինիս ամենահաւատարիմ կողմնակիցները՝ Թէոդորիտոս Սիւրոսացին և Իբաս Եղեսպացին վերահաստատուեցին իրենց աթոռներում: Արեւելահռովմէական տէրութիւնը եկեղեցական գործերում էլ յաղթանակելով, նորից ամրացրեց իւր դերը իշխանութիւնը:

Արտաքին գործերից յիշուելու է այն, որ Մարկիանոսը վերջ տուաւ Հոների հարկ վճարելը: Ատախլան զբաղուած լինելով արեւմուտքում, չկարողացաւ զօրեղ կերպով Բիւզանդիոնի դէմ գործել: Նրա արագ անկումը